

Аліса Ложешник
к.і.н., провідний бібліотекар НБ ОНУ
імені І. І. Мечникова
alialo89@ukr.net

РОЛЬ КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКОГО РОДУ ІЛОВАЙСЬКИХ (КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ ВІЙСЬКО) В КУЛЬТУРНОМУ ТА ДУХОВНОМУ РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

У даній статті розглядається участь старшини Катеринославського іррегулярного формування у колонізації та господарському освоєнні земель Південно-східної України на прикладі козацько-старшинського роду Іловайських. На основі друкованих матеріалів досліджується їх роль у духовному та культурному розвитку краю.

У статті розглядається участь родини у будівництві церков та церковно-парафіяльних шкіл власним коштом на землях, які належали Іловайським. Особлива увага у дослідженні звертається на меценатство, направлене на реконструкцію та розвиток Святогірського монастиря.

Ключові слова: родина Іловайських, Катеринославське козацьке військо, Святогірський монастир, меценатство, колонізація земель.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у південно-східному регіоні України почалась «колонізація» вільних земель. Одним з її напрямків був «старшинський» – колонізація земель старшинами Катеринославського іррегулярного формування, що сформувалось наприкінці XVIII ст. та охороняло рубежі південно-східного регіону. Займаючи вільні землі, старшини насамперед виступали меценатами у духовному та культурному розвитку краю, освоювали незаймані території. З їх допомогою поступово вдалося ствердити роль православія на Південному сході України, сприяти розвитку багатогранності духовної культури.

У даній статті детальніше зупинимось на участі старшини Катеринославського війська у духовному розвитку краю на прикладі роду Іловайських.

В історіографічних дослідженнях проблема «старшинської» колонізації та меценатства була наріжною для багатьох вчених. Серед них слід назвати: О. Жиланську [1, с. 8], яка у своєму дослідженні звернула увагу на соціальний та професійний стан,

наявний капітал благодійників, які, у свою чергу, робили все необхідне для духовного та культурного розвитку краю, В. Мозгового [2, с. 8], І. Федорченка, І. Суровцеву, Т. Литвинову [3, с. 10-11].

Більш детально про благодійність родини Іловайських йдеться у працях О. Шамрая, В. Дедова, які на основі археологічних матеріалів дослідили те, що ця родина займалася меценатством у Святогірській обителі: постійно виділялися кошти для підтримки різних проєктів, що сприяли розвитку монастиря. Так, О. В. Шамрай родину Іловайських поставив поряд із знаменитою родиною О. М. Потьомкіна, яка допомогла відкрити обитель ліг в основу статті Л. В. Гусака [5, с. 82-84].

Іловайські – знатний дворянський родовід, який бере свій початок від Мокея Йосиповича в XVIII ст. Козаки-дворяни Іловайські були синами свого часу, свого стану та відповідних поглядів, але при всьому цьому вони були сміливими та у вищій мірі вмілими воїнами-полководцями, відважними патріотами Батьківщини. Разом з тим Іловайські брали активну участь в будівництві, розвитку багатьох населених пунктів Донецького краю.

Так, наприклад, сини Івана Мокійовича Дмитро та Олексій, внук Йосип Васильович Іловайські мають безпосереднє відношення до заселення південно-східного регіону. Зокрема, військовий отаман Олексій Іванович у 1777 р. заснував у своїх володіннях на правому березі р. Міус слободу Олексіївку. А вже 21 серпня 1784 р. жителі слободи могли відвідати першу дерев'яну церкву в ім'я святих Іоакима та Анни, яку Олексій Іванович купив на свої кошти та переніс із станиці Усть-Хоперської. Слід зазначити, що кам'яна церква також була побудована на кошти родини Іловайських. У 1821 р. її будівництво ініціювала К. В. Іловайська [5, с. 83]. Поряд з вищезазначеною слободою Олексій Іванович заснував село Олександрівку, й цього разу потурбувавшись про духовне життя жителів – збудував церкву в ім'я преподобного Олексія та селище Матвіїв-Курган. Степові краєвиди правого берега Кринки дуже подобались Іловайським. Саме цей факт, та й те, що вже на той час багаті на поклади кам'яного вугілля землі сприяли їх збагаченню та розбудові родового маєтка Іловайських неподалік від заснованих ним сіл.

Колонізацією південно-східного регіону займався і Дмитро Іванович. У 1793 р. за хоробрість під час військових кампаній російсько-турецької війни 1787-1792 рр. він був нагороджений грамотою Катерини II та отримав у власність 60 000 десятин землі [3, с. 10]. Слід зазначити, що Дмитро Іванович володів земельними наділами

й раніше. У 1785 р. він поселив 500 селянських родин із Саратовської губернії неподалік від слободи Макіївка, заснувавши Зуївку, яка згодом була перейменована в Дмитріївськ (нині один з районів м. Макіївка). До речі, саме тут народився один з його синів – Василь.

Продовжували Іловайські засновувати селища і на початку ХІХ ст. Наведемо лише декілька прикладів, які допоможуть проілюструвати сказане. У 1801-1806 рр. Дмитро Іванович заснував селище Григор'євське, назване на честь сина (нині один з районів Макіївки). Справу батька щодо колонізації південно-східного регіону продовжили і його сини. Так, наприклад, генерал-майор Іван Дмитрович, біля 1806 р. заснував хутір на правому березі р. Грузький Єланчик, що пізніше розрісся в слободу Покровську-Кирееву [6].

У тому ж році на лівому березі р. Середній Єланчик Степану Дмитровичу дозволили заснувати хутір Степанівку, який невдовзі став волостним центром. Цікавою особливістю хутора було те, що за наказом Іловайського всі будиночки розтягнулись вздовж річки. До речі, наказ власника хутора довгий час і після його смерті не порушувався.

Григорій Дмитрович на отриманих за свою добropорядну службу землях у районі Харцизька (басейн річок Грузьської, Єланчина, Кринки) заснував слободу Харцизьку (нині селище Троїцько-Харцизьк), побудував кінний завод та запровадив передові технології ведення господарства. За назвою слободи була названа і збудована ним на відстані 8 км залізнична станція (нині м. Харцизьк) [3, с. 11].

Окрім вищезазначених населених пунктів були засновані й інші. Так, полковнику Олексію Васильовичу Іловайському 10-му належало селище Грабове Василівського повіту біля річки Кальміус [6]. Слід згадати і про станцію Іловайську (нині м. Іловайськ Донецької області) на залізничній лінії Харків – Таганрог.

Бажаючи облаштувати життя в заснованих ними населених пунктах не гірше ніж у столиці, Іловайські ініціювали та за свої кошти будували й відкривали в них церкви, театри, училища та гімназії.

Залишили Іловайські помітний слід і в господарському освоєнні земель, що знаходились в їхній власності. На їх кошти прокладались залізничні, будувались шахти, заводи та млини, насаджувались вздовж річок та на підвищеннях ліси.

Так наприклад, Іван Григорович Іловайський збудував у 1866 р. в Зуївці механічний завод, що ремонтував парові машини для землеробської техніки, пізніше його перевезли до Макіївки; заснував кінний завод, де розводили чистокровних англійських породистих верхових коней, а також збудував млин, маслобійню та спиртовий завод.

Свій маєток Іван Григорович залишив синові – Володимирі Івановичу.

Слід відзначити, що Іловайські були й першими власниками збудованих у Макіївці на їх землях у 1859 р. шахт – «Софія», «Іван», «Сергій», «Марія», об'єднаних невдовзі в Макіївський кам'яновугільний рудник. До 1870 р. у власності братів Івана Григоровича та Дмитра Григоровича Іловайських нараховувалось 7 шахт. У 1882 р. шахти були з'єднані, побудованою на кошти родини Іловайських, залізничною колією. Видобуток вугілля був значним, про це свідчить і той факт, що саме вугільна промисловість давала можливість Іловайським займатися благодійністю.

Розуміючи, що не лише економічний добробут новозаселених селищ допоможе покращити життя його жителів, Іловайські брали активну участь в їх духовному та культурному розвитку. Наявність вільних фінансових коштів і бажання спрямувати їх на розвиток науки та мистецтва – усе це спостерігалось в діях родини Іловайських, які в значній мірі підтримували існування Святогірського монастиря та сприяли його відновленню в 1844 р. Окрім того, на їх кошти будувались церкви та церковно-приходські школи. Особливо багато було побудовано ними в Родіоново-Несвітайському, Некліковському, Матвієво-Курганському та Таганорзькому районах. Слід відзначити, що Іловайські на свої кошти утримували в Макіївці з 1881 р. двокласну церковнопарафіяльну школу.

Найближчим духовним центром для родини Іловайських залишався Святогірський монастир. Річна допомога на користь обителі становила 1 000 рублів. Як відомо, ці кошти витрачались на найнеобхідніші для монастиря, для його удосконалення. Зокрема, виділені кошти були витрачені на реконструкцію годинника для Покровської церкви та на відновлення дзвіниці. Відомо, що кошти вкладені на будівництво дзвіниці були виділені зі свого капіталу «як необхідна допомога ...» [5, с. 83] Григорієм Дмитровичем (за свідченнями деяких джерел на будівництво було виділено 30 тис. рублів). Нова дзвіниця складалася з восьми дзвонів, центральний з яких важив 6 т. і був вилитий коштом сестри І. Іловайського М. А. Іловайської.

У 1847 р. під керівництвом Григорія Іловайського були проведені роботи з розчищення входу преподобних Антонія й Феодосія; відведено місце для будівництва цвинтаря у вигляді невеликої площадки. Таким чином, Г. Іловайський став не лише засновником родового цвинтаря, але й нового звичаю: поховання при церкві Святогірського монастиря всіх тих людей, які якимсь чином були пов'язані з Свято-Успенською обителлю [7, с. 58-59]. Родова

гробниця мала окремих вхід над підземними поховальними камерами, де знаходився розписаний павільйон.

За планом Григорія Дмитровича, гробниця мала складатися з п'яти одиночних склепів, кожен з яких мав огорожу, що відокремлювала гробницю від чернечого цвинтаря. Саме на цьому цвинтарі були поховані поручик Левин, М. Платонов, генерал Єрмолов.

ВписаввагомусторінкуудіяльністьобителівсинГригоріяДмитровича – Іван Григорович Іловайський. Продовжуючи справу свого батькавін, успадкувавшиземліМіуськогоокругуізсадибоюуселіЗуєвка, добудував винний завод, розширив виробництво олії [8, с. 11-13].

Видобування вугілля і його продаж на зовнішніх ринках теж мали велике значення для розвитку торговельних відносин, в яких значне місце відводилося монастирю. Саме в Успенський ярмарок на прохання Івана Григоровича приїжджали торговці і привозили найдорожчі й найцінніші для монастиря речі, які замовляв настоятель: картини, ікони, книги. Цінність цих речей для монастиря полягала й в тому, що через брак коштів, настоятель їх не міг сам купити: це було пов'язано з будівництвом господарського двору. Це підтверджує й інформація з деяких звітів, де розповідається про те, що родина Івана Іловайського завжди купувала на ярмарку декілька картин і книжок релігійного призначення. Придбані книги стали основою бібліотеки, яку пізніше заснувала родина Ланських. К. І. Іловайська (дружина І. Іловайського) збирала 500 книг з усієї Російської імперії, декілька з них були взяті із власного бібліотечного фонду та фондів своїх сестер – Ольги і Міли.

У 1870 р. було переглянуто рішення відносно храму преподобних Антонія і Феодосія. За згадками Івана Григоровича, побудова храму, нетипового для XIX ст., потребувала реконструкції. До вівтарної частини з двох боків потрібно було зробити добудови, після чого храм набув би хрестоподібної форми. Усі витрати під час реконструкційних робіт оплатила родина Іловайських. Зокрема, О. Ковалевський звернув увагу на те, що будівництвом займалася К. Іловайська, на її прохання було запрошено найкращих майстрів із Суздаля (за рекомендацією О. М. Горностаєва, який займався проектуванням Успенського собору в 1858-1860 рр.) [8, с. 15].

Окрім додаткових приміщень і ходів, у храмі, з'явився іконостас, відновлення якого тривало чотири роки, що пояснювалося різними обставинами. Найголовнішими завданням залишалося написання ікон у печерному храмі. Для цієї роботи потрібні були кошти. Іван Григорович запросив у Святогірську обитель для написання ікон живописця Василя Рудецького. Всі витрати взяла під контроль родина.

За свідченнями архієпископа Філарета «набожний і искусный живописец, много денег за работы не брал». Найголовнішим для живописця залишався матеріал, який надали йому замовники. Рудецький власноручно займався відновленням ікони Святогірської Божої Матері XVII ст. За словами К. Іловайської, ця ікона вважалася чудотворною [5, с. 83-84].

За записами із щоденника О. Ковалевського відомо, що на відновлення ікон було заграчено більше 50 тисяч рублів на місяць роботи для живописця.

Родина Іловайських брала активну участь у розвитку південного краю. Залишились спогади про правнука генерал-майора Івана Дмитровича Іловайського, що штурмував Бендерську, Очаківську та Ізмайльську фортеці, брав участь у чисельних військових кампаніях та прославився своїм героїзмом – Сергія Івановича. Він з 1892 р. виконував обов'язки екстраординарного професора Новоросійського університету та був спеціалістом у галузі фінансового права, написавши в Одесі свої чисельні монографії та підручники.

Отже, родовід Іловайських протягом століття (кінець XVIII – кінець XIX ст.) сприяв духовному та культурному розвитку південно-східного регіону. Завдяки щедрим пожертвам та активній діяльності родини Іловайських відбулося піднесення православної церкви в краї, що сприяло розвитку духовного та культурного життя населення.

Джерела та література

1. Жилинская О. Святогорская обитель / О. Жилинская. – Харьков, 1902. – 102 с.
2. Мозговой В. Д. Обитель милосердия / В. Д. Мозговой. – М., 1991. – 350 с.
3. Литвинова Т. Харьковские меценаты / Т. Литвинова // Райский уголок. – 2000. – № 1. – С. 10-11.
4. Материалы для полной родословной российской знати. – К. : Федоров, 1890. – 40 с.
5. Гусак Л. В. Благодійна діяльність родини Іловайських в Святогірському монастирі в XIX ст. / Л. В. Гусак // Наук. записки [Вінниць. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. – Вінниця, 2008. – Вип. 14. – С. 82-84.
6. Хапланов Н. Макеєвка История города (1690-1917) [Електронний ресурс] / Н. Хапланов. – Кн. 1. – Електрон. дан. – Режим доступу: <http://mayak-makeevki.in.ua/haplanov-1690-1917/163-ilovayskie.html> (дата звернення: 01.08.2017). – Загол. з екрана.

7. Зырянов П. Н. Русские монастыри в XII веке / П. Н. Зырянов. – М., 2002. – 319 с.

8. Ковалевский А. Ф. Очерк жизни в бозе почившего Святогорской пустыни настоятеля Германа / А. Ф. Ковалевский. – Харьков, 1890. – 80 с.

Алиса Ложешник

*Роль казацко-старшинского рода Иловайских
(Екатеринославское войско) в культурном и духовном развитии региона*

В данной статье рассматривается участие старшины Екатеринославского иррегулярного войска в колонизации и хозяйственном освоении земель юго-восточной Украины на примере казацко-старшинского рода Иловайских. На основе печатных материалов исследуется их роль в духовном и культурном развитии края. В статье рассматривается участие семьи в построении за свой счет церквей и церковно-приходских школ на землях, которые принадлежали Иловайским. Особое внимание в исследовании обращается на меценатство, направленное на реконструкцию и развитие Святогорского монастыря.

Ключевые слова: семья Иловайских, Екатеринославское казацкое войско, Святогорский монастырь, меценатство, колонизация земель.

Alisa Lozheshnyk

*The role of the Cossack-Council of Officers of the Ilovaiskyi family
(Ekateriynoslavskiyi Cossack army) in the cultural and spiritual
development of the region*

In this article considered participation of the foreman of Ekateriynoslavskiyi irregular formation in colonization and economic land development of southeast Ukraine on the example of the Cossack Council of Officers of the Ilovaiskyi family. On the basis of printed materials, their role studied in the spiritual and cultural development of the region. In article participation of family in creation at own expense of churches and parish schools on lands which belonged Ilovaiskyi family is considered. Special attention in a research is paid on the patronage directed to reconstruction and development of the Sviatohirskiyi monastery.

Key words: Ilovaiskyi family, Ekateriynoslavskiyi Cossack army, Sviatohirskiyi monastery, patronage, colonization of lands.